

GDANSKO ATSTATYMAS POKARIU, ARBA NAUJAS MIESTAS SENAIS APDARAIŠ

FRIEDRICH, Jacek. *Neue Stadt in altem Gewand: Der Wiederaufbau Danzigs 1945-1960* (Visuelle Geschichtskultur, Bd. 4). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2010. – 276 S. – ISBN 978-3-412-20312-2

Vasilijus Safronovas
Klaipėdos universitetas

Šiandien Lietuvoje ir kitose šalyse (taip pat ir Lenkijoje) Gdansko senamiesčio atstatymas po Antrojo pasaulinio karo dažnai nurodomas mažų mažiausia kaip sektinas pagarbos kultūros paveldui pavyzdys. Toks įsitikinimas kvestionuojamas jau ne pirmą kartą, tačiau akivaizdu, kad recenzuojama studija tokį kvestionavimą stato ant kokybiškai naujų pagrindų. 2010 m. paskelbta Jaceko Friedricho knyga „Naujas miestas senais apdaraais: Gdansko atstatymas 1945–1960 metais“ buvo išleista Vokietijoje ir Austrijoje veikiančios „Böhlau“ leidyklos nuo 2005 m. leidžiamoje serijoje „Vizualioji istorinė kultūra“, kuri skirta vizualinės kultūros, kolektyvinio atminimo ir istorijos politikos sąsajoms Vidurio Rytų ir Pietryčių Europoje atskleisti. Studijos autorius jau daugiau kaip 15 metų yra Gdansko universiteto Istorijos fakulteto Meno istorijos instituto mokslo darbuotojas ir direktoriaus pavaduotojas, tyrinėjantis Gdansko kultūros paveldą, ankstyvųjų naujųjų ir moderniųjų laikų architektūrą bei XIX–XX a. ideologijų įtaką miestų vizualizavimui. Šiomis temomis jis yra paskelbęs daugiau kaip 20 straipsnių lenkų, vokiečių ir anglų kalbomis, o recenzuojama knyga yra kiek perdirbta J. Friedricho dar 2000 m. Gdansko universitete apgintos daktaro disertacijos teksto versija, išversta į vokiečių kalbą.

Knygoje susikoncentruota iš esmės į vieną Gdansko miesto dalį – vadinamąjį Pagrindinį miestą (lenk. *Śródmieście*, vok. vadintą „Teisėtu miestu“, *Rechtstadt*). Taip buvo įvardijama centrinė Dancigo senojo miesto dalis, išsiskyrusi savo teisiniu statusu, mat jai apie 1227 m. buvo suteiktos Liubeko teisės ir joje nuo to laiko gyveno šiomis teisėmis disponavę vokiečių pirkliai. Knygoje į šią miesto dalį žiūrima architektūros tyrinėtojo ir istoriko akimis, tačiau keliant klausimus, kurie apima toli gražu ne vien tik architektūros istorijos, bet ir seno bei naujo suderinamumo istoriniame mieste ir tapatybės sferas.

Kaip žinoma, realiojo socializmo laikais Lenkijos valdžia didžiavosi ne tik „socializmo statybos“ laimėjimais, bet ir Antrojo pasaulinio karo pabaigoje sugriautų istorinių miestų, ypač Varšuvos, Poznanės, Vroclavo ir Gdansko, atstatymu. Pokariu Gdanskas tapo vienu iš tų Lenkijos miestų, kur klausimas, „kaip mes norėtume, kad miestas atrodytų“, buvo sprendžiamas jį atstatant. Tačiau, kaip įvade pažymi autorius, iš tiesų abejonės dėl to, ar Gdanske senoji miesto dalis buvo atstatyta tinkamai, keliamos jau penkis dešimtmečius. Savąją studiją autorius pradeda konstatuodamas, kad įsitikinimas, jog po karo Gdanskas buvo atstatytas taip pat, kaip jis atrodė iki sugriovimo, tėra mitas. Be to, J. Friedrichas knygoje pažymi, kad Gdansko atstatymas šiandien tebesuvokiamas kaip vienas iš socialistinei Lenkijai pagarbą keliančių faktų, nors iš tiesų šis atstatymas turėjo tarnauti tuometinės valdžios interesams ir buvo vykdomas siekiant polonizuoti miestą, suartinti jo naujuosius gyventojus su gyvenamąja aplinka, o pastarąją priartinti prie Lenkijai įprastų modelių. Taigi, kaip nurodo autorius studijos įvade, jį labiausiai domino du su šiuo atstatymu susiję aspektai – politinis ir mentaliteto kaitos. Kitaip tariant, knygoje J. Friedrichas gilinosi į kelis klausimus.

Pirma, jam rūpėjo, kaip propagandiškai buvo vaizduojamas atstatymas ir kokią įtaką to laikotarpio modernistinės architektūros sampratos, pajungtos socialistinio realizmo dogmoms, turėjo miesto vizualizavimui. Antra, jis kėlė klausimą, kokie mentaliteto kaitos veiksniai subrandino atstatymo idėją ir kokią įtaką šis procesas darė Gdansko miesto, pokariu apgyvendinto naujakuriais, pasisavinimui. Be to, autorių šioje monografijoje domino ir taikomasis paminklosauginis aspektas, t. y. kaip, pokariu atstatant Gdanską, buvo suderintos dvi esminės, bet, autoriaus manymu, viena kitai prieštaraujančios atstatymo traktuotės – istoriškumo ir kūrybingumo.

Dėstomąją šios knygos dalį pradeda du įvadiniais laikytini skyriai. Pirmajame „Gdanskas po karo. Vietovės pasisavinimas“ autorius nurodo, kad literatūroje vyraujantis karo metu padarytų materialių nuostolių Pagrindiniame mieste įvertinimas yra 90 %, tačiau kelia klausimą dėl duomenų, apibūdinančių sugriovimo mastus, specifikos ir patikimumo. Čia nurodoma, kad sugriovimams turėjo įtakos ne tik karo veiksmai, bet ir pokarinė nepriežiūra, dėl kurios, pvz., daug pastatų sugriuvo per 1945–1946 m. sandūros audras. J. Friedrichas teigia, kad į sprendimus atstatyti Gdansko Pagrindinį miestą reikia žiūrėti kitų šio miesto pasisavinimo reiškinių – miesto apgyvendinimo naujakuriais ir likusių vokiečių iškeldinimo, toponimikos keitimo, naujų Lenkijos kultūros institucijų kūrimosi Gdanske, Katalikų bažnyčios padėties stiprinimo ir netgi skatinimo apstatyti namus „lenkiškais“ baldais – kontekste.

Antrajame įvadiniam skyriuje „Diskusija apie atstatymą“ autorius parodo, kad atstatymo galimybės buvo svarstomos jau pirmuosiuose Gdansko sugriovimų aprašymuose: vienas pasiūlymų buvo Gdansko neatstatinėti, nes tai buvęs vokiškas miestas, o vokiečiai sugriovė Lenkijos miestus, tačiau būta ir kito pasiūlymo – elgtis su sugriovimais paminklosauginiu požiūriu, su perspektyva tai, kas vokiška, polonizuoti, be to, išryškinant lenkiškuosius paveldo klodus. Tiesa, diskusijos turinys nebuvo vien nacionalinis, bet ir paminklosauginis, t. y. jau tuomet buvo keliamas klausimas, ar dera atstatyti tai, kas nebus tikra. Autorius čia išsamiai atskleidžia skirtingas pozicijas prieš ir už atstatymą bei diskusijoje skambėjusių argumentų turinį. Šią diskusiją, bent jau dėl Pagrindinio miesto, užbaigė 1947–1948 m. priimti sprendimai: Gdanske vykusios Lenkijos paminklosaugininkų konferencijos pasisakymas už atstatymą, senojo miesto teritorijos paskelbimas kultūros paminklu, 1948 m. pradėti pirminiai apsaugos (konservavimo) darbai ir galiausiai 1948 m. pabaigoje priimtas Lenkijos vyriausybės sprendimas, kuris, tiesa, archyvuose iki šiol nėra rastas.

Didžiausiu šios studijos privalumu laikyčiau tai, kad penkiuose tolesniuose knygos skyriuose yra parodyta santykio su senąja urbanistine erdve Gdanske įvairovė, iš esmės bandant pasakyti, kad netgi Pagrindiniame mieste nebuvo vieno pavyzdžio, kuris galiotų visai teritorijai. Kitaip tariant, pats atstatymas buvo suvokiamas nevienodai. Siekį tai atskleisti J. Friedrichas įgyvendino kiekviename iš minėtų penkių skyrių centruodamasis į vis kitą Pagrindinio miesto gatvę. Šios Gdansko dalies atstatymo daugiaprasmiškumą liudija jau patys skyrių pavadinimai: „Šunų gatvelė, arba „Naujas miestas, nauji žmonės“, „Karališkasis kelias, arba socialistinio realizmo klausimas“, „Plačioji gatvelė, arba dvi koncepcijos Gdanskui atstatyti – „istorinė“ ir „kūrybinė“, „Prekiautojų gatvelė, arba istorijos pralaimėjimas“, „Teatras prie Anglių turgaus, arba modernio triumfas“.

Šiuose skyriuose konstatuojama, kad nepaisant bendrųjų principų laikytis senųjų gatvių raudonųjų linijų ir kvartalų struktūros, tik labai retais atvejais Gdansko Pagrindiniame mieste pastatai būdavo atkuriami tokie, kokie buvo. Daugeliu atvejų tai buvo „kūrybinis atstatymas“, kurio esmė – naujų istoriškai atrodančių pastatų, pritaikytų amžininkų reikmėms, statyba; kvartalų perplanavimas, užstatant juos palei perimetrą, o viduje paliekant plačius kiemus Pagrindinio miesto naujuosius namus apgyvendinusių naujakurių poreikiams. Maža to, parenkant šitaip atstatomų pastatų stilistiką, buvo orientuojamasi į tuos architektūros stilius, kurie vyravo laikotarpiu, kai Gdanskas priklausė Lenki-

jai, o ne Prūsijai ar Vokietijai. Todėl, pvz., Prūsijos valdymo Gdanske pradžioje klasicizmo stiliumi pastatytas teatro pastatas, apgriautas karo pabaigoje, taip ir nesulaukė atkūrimo. Nebuvo atstatomi ir kiti XIX a., t. y. Gdanko priklausomumo Prūsijai laikotarpiu, pastatyti administraciniai pastatai. Užtat dominavo aliuzijos į renesansą ir baroką. Autorius traktuoja Pagrindinio miesto atstatymą kaip jo polonizavimą ir analizuodamas naujai iškilusių namų eksterjero ir interjero dekoravimo kampaniją, vykdytą maždaug 1953–1955 metais. Santykio su autentiška ikikarine architektūra klausimas Gdanko Pagrindinio miesto atstatymo atveju aktualus ir tuo, kad nemažai namų, nenukentėjusių nuo karo, kaip konstatuoja J. Friedrichas, buvo sugriauta jau pokariu, tuo pat metu, kai kiti kvartalai buvo atstatomi, kartais todėl, kad netrukdytų eksponuoti atstatytųjų erdvių, o kartais todėl, kad buvo skiriama lėšų pastatams atstatyti, bet nebuvo finansuojamas pastatų renovavimas.

Pagrindinio miesto atstatymo ir santykio su istorine autentika esmę, anot autoriaus, iš esmės parodė keli pagrindiniai šio proceso metu kelti propagandiniai šūkiai. Vienas jų deklaravo: „Atstatysime Gdanską gražesnę, nei jis kada nors buvo“, o kitas teigė Pagrindiniame mieste esant būtiną statyti „socialistinio turinio ir nacionalinės formos“ pastatus. Tačiau seniausioji Gdanko dalis atstatymo metu buvo ne tik polonizuojama. Čia buvo aktualus ir dar vienas propagandinis šūkis, teigęs, kad „liaudis kraustosi į miesto centrą“.

Daugiausia 3-iajame knygos skyriuje analizuodamas propagandinį atstatymo aktualizavimą, autorius teigia, kad šis atstatymas buvo vaizduojamas tarytum socialinio teisingumo įgyvendinimas. Neatsitiktinai Pagrindinio miesto atstatymą vykdė „Darbininkų gyvenviečių statybos direkcija“, o namai buvo statomi daugiausia uosto ir laivų statyklų darbininkams, kurie pokariu atvyko į Gdanską. Centrinis miesto kvartalas, kadaise kupinas verslo ir apgyvendintas daugiausia buržuazijos, buvo atstatytas kaip darbininkų gyvenamasis kvartalas, o tai propagandistams leido vaizduoti, kas yra naujasis miesto šeimininkas. Tiesa, propagandiniai vaizdiniai apie džiūgaujantiuosius darbininkus, gavusius butą naujuose namuose, konfrontavo su realybe – dujos, centrinis šildymas ir kiti patogumai į naujuosius namus būdavo įvedami jau po to, kai juose tekdavo pragyventi vieną ar netgi kelias žiemas. Gdanko atstatymas buvo naudojamas ir siekiant įtvirtinti kaip sektinus pavyzdžius tarybinės ideologijos dogmas, tokias kaip „tautų draugystė“ (esą pažangiausia pasaulyje kolektyvinio darbo technika buvo perimta iš TSRS darbininkų), ar darbo kultą (atstatymo planų viršijimas, darbas žiemą, moterys statybose, pasiaukojimas bendram reikalui). Atskiros gatvės naujajame Pagrindiniame mieste buvo skirtos specialiai socialistinėms ceremonijoms. Namai valstybinės nuosavybės sąlygomis buvo planuojami kaip kolektyvinė gyvenvietė, be privačių sklypų, su bendrais kiemais ir bendrais darželiais, mokyklomis ir t. t. Be to, prie pat Pagrindinio miesto kaip tam tikras jo tęsinys ir antitezė jam turėjo iškilti privalomi kiekvieno proletariato valstybių miesto elementai – kultūros namai ir miesto deputatų tarybos pastatas.

Trumpai tariant, J. Friedrichas šioje studijoje nuodugniai atskleidžia tiek propagandinę, tiek ir paminklosauginę Gdanko Pagrindinio miesto atstatymo pusę, arba tai, ką dar 1953 m. pripažino amžininkai, teigė, kad Gdanko atstatymas iš tiesų buvo ne kas kita, o „bandymų laboratorija miesto planuotojams, architektams ir paminklosaugininkams“ (p. 219).

Diskutuoti būtų galima dėl J. Friedricho išvedamų sąsajų tarp socialistinio realizmo ir Gdanko atstatymo laikotarpio. Aiškindamas, kodėl 1960 metus pasirinko galutine tyrimą ribojančia data, autorius nutiesė paralelę tarp to, kad tuo metu buvo baigtas įgyvendinti Gdanko Pagrindinio miesto atstatymo projektas, ir to, kad architektūriniuose sprendiniuose vyravusią socialistinio realizmo madą pakeitė modernistinis stilius. Anot J. Friedricho, tai susiję su nauja mentaline tradicijos ir modernumo santykio samprata, kuri buvo paskatinta... garsiosios 1954 m. Nikitos Chruščiovo kalbos, padariusios poveikį Lenkijos architektams (p. 12, 226–230).

Mano nuomone, šioje vietoje autorius pernelyg supaprastino savąjį aiškinimą, sureikšmindamas socialistinio realizmo įtaką ir netgi apribodamas jo dominavimą Lenkijos architektūroje pradžios ir pabaigos datas direktyvomis (p. 114, 227–228). 4-ajame studijos skyriuje sąryšis tarp atstatymo ir socialistinio realizmo atskleidžiamas ne itin įtikinamai, o vienoje vietoje ir pats autorius pripažįsta, kad Gdansko atstatymo projektas „atrodo turintis nedaug ką bendro su socialistiniu realizmu“ (p. 58). Tačiau beveik knygos pabaigoje jis daro štai tokią išvadą: „nusigręžimas nuo socialistinio realizmo – šio specifinio istorizmo, nepaisant visų prieštaravimų, skatinusių Gdansko rekonstrukciją istorine forma – ir tuo pat metu vykęs pokrypis pragmatizmo, taupumo link, galiausiai sukėlęs modernizmą, prasidėjęs apytiksliai nuo 1956 m., lydėjo mintį, kad istorinio miesto atstatymas turi būti laikomas baigtu“ (p. 233). Kelčiau klausimą, kaip ši priklausomumo nuo socialistinio realizmo ir naujų madų architektūroje tezė dera su įvade autoriaus pareikštu prieštaravimu kartais pasitaikančioms nuomonėms, esą atstatyti Gdanską nusprendė Lenkijos valdžia, ir tas sprendimas turėjo mažą bendro su pačių naujakurių gdanskiečių troškimais? Kitaip tariant, įvade J. Friedrichas teigia, kad 5-ajame dešimtmetyje didelę įtaką centrinės valdžios sprendimui finansuoti Gdansko istorinio centro atstatymą padarė būtent vietinių gyventojų spaudimas (p. 14), tačiau atstatymo pabaigą jau apriboja architektūros stilių kaitos tendencijomis. Manychiau, tai rodo, kad autoriaus siekis atskleisti mentalinę atstatymo pusę, t. y. susieti šį atstatymą su konkrečiais žmonių įsivaizdavimais ir lūkesčiais, knygoje mažų mažiausiai nebaigtas įgyvendinti.

Kita pastaba, kurią provokuoja darbas, yra susijusi su J. Friedricho naudojamais šaltiniais. Sprendžiant iš įvado, atsiminimai, užfiksuoti liudininkų arba paties autoriaus pokalbių su liudininkais metu, jo studijoje vaidina lygiavertį vaidmenį gausiems periodiniams, archyviniais ir ikonografiniams šaltiniams, naudotiems rengiant studiją. Tačiau kai kuriose jos vietose, pvz., 4-ojo skyriaus 2-ajame poskyryje, kuriame aptariamas pastatų tapybinis ir plastinis dekoravimas, autorius, mano galva, pernelyg nekritiškai remiasi atsiminimais ir jų pagrindu kažką teigia. Toks „leidimas šaltiniams (šiuo atveju liudininkams) kalbėti patiems už save“ pagyvina tekstą, tačiau liudijimų patikimumas lieka neaiškus.

Galiausiai šiokių tokių studijos trūkumu laikyčiau ir tai, kad joje esama pateikimo mikro- ir makrolygmenimis proporcingumo nebaigtumo. Mano galva, knygoje vietomis yra pernelyg leidžiamasi į smulkias detales, ir antra vertus, Gdanske vykę procesai pateikiami palyginti izoliuotai – neaptariant platesnio konteksto, nors palyginimų su Varšuva šen bei ten prasprūsta.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad nepaisant fakto, jog autoriaus pasirinkta tema nėra visai nauja (Gdansko, Elbingo ir kitų miestų atstatymo atvejai jau buvo sulaukę istoriografinių interpretacijų¹), autoriaus prieš dešimtmetį atlikto tyrimo paskelbimas vokiečių kalba išties (kai kurios dalys jau buvo publikuotos) neabejotinai vertintinas teigiamai, mat ši studija Gdansko pavyzdžiu nepaprastai detaliai atskleidžia daugeliui Europos miestų po Antrojo pasaulinio karo charakteringas paminkloaugines diskusijas, senamiesčių atstatymo praktiką ir jų propagandinę potekstę. Ji parodo, kad Gdansko atstatymo apmąstymas vyko ir tebevyksta pačiame Gdanske, o studijos paskelbimas vokiečių kalba, kaip jau yra konstatavę kiti šios knygos recenzentai², įgalina Lenkijoje vykstančias, bet už jos ribų dažnai nežinomas diskusijas perkelti į platesnį lygmenį.

¹ Pvz., žr.: *Mare Balticum 1999: Kulturelles Erbe und regionale Identität im Ostseeraum*. Hrsg. von J. HACKMANN, M. THOEMMES. Lübeck-Travemünde, 1999.

² Plg. Beatės Störckuhl recenziją [žiūrėta 2012-06-15]. Prieitis per internetą: <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2012-1-228>>. Kitas šio veikalo recenzijas yra paskelbę Katja Bernhardt (*Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2011, Bd. 60, Hf. 3, S. 449–451) ir Peter Polak-Springer (*Journal of Modern History*, 2012, Vol. 84, Issue 2, pp. 526–529).